

УДК 908:26-523.4(477.43-21 Зіньків)

Тріфонова А. О.,

студентка Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова

ВЕЛИКА СИНАГОГА В ЗІНЬКОВІ ЯК ЗРАЗОК ЄВРЕЙСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей архітектурного стилю Великої синагоги в Зінькові, яка існувала як сакральна споруда майже протягом двох століть. Визначено, що архітектурними особливостями є поєднання оборонного та сакрального призначення, що проявляється у масивних стінах, компактному об'ємі, мінімалізованому декоративному оздобленні та функціонально обгрунтованих просторових рішеннях. Проаналізовано типологічну приналежність споруди в контексті єврейської оборонної архітектури Поділля XVII–XVIII століть. У результаті дослідження зроблено висновок про унікальний характер синагоги як прикладу синтезу місцевої будівельної традиції та впливів європейського архітектурного середовища, що формує цінне джерело для подальшого вивчення єврейської культурної спадщини регіону.

Ключові слова: синагога, архітектура, сакральна архітектура, сакральна споруда, архітектурне рішення

У процесі формування міського середовища, в якому дуже тісно співіснували різні культури, традиції, мови, виникала необхідність у виокремленні соціокультурного простору, який би виконував роль збереження та розвитку цінностей, спільних для певної соціальної групи містян. Наявність такого простору формувало певний центр громадського життя спільноти, який дозволяв містянам формувати окрему релігійно-культурну спільноту в багатоманітні міського життя та концентрував прагнення та зусилля такої спільноти щодо збереження, примноження й інтеграції глибоко ідентичних національних, релігійних, моральних та культурних традицій.

Здебільшого в містах люди прагнули зберігати власну приналежність до соціальної громади, яка могла визначатись

приналежністю до релігійної громади, що в свою чергу мало зовнішнє вираження у необхідності відвідувати релігійні споруди. У таких спорудах кожна спільнота намагалася через архітектурні рішення виразити та закріпити властиві їй культурні традиції й звичаї.

Цікавим є досвід українських містечок, в яких існувало багатонаціональне середовище. У такому середовищі важливого значення набували не тільки етнічні культурні ознаки, а й релігійна приналежність. Релігійні громади також були багатонаціональними, що відбивалося в архітектурі релігійних споруд. Звертає на себе увагу те, що представники тієї ж самої релігійної громади в різних географічних місцях намагалися в архітектурі релігійних споруд відображати не тільки властиві цій громаді уявлення про світ. Вони також фіксували і передавали специфіку тієї місцевості, де мешкали. Так, у культових спорудах різних конфесій можна побачити зображення різних квітів, використовувалися різні форми вікон, подібні до того ландшафту, де існувала громада, тощо.

Поєднання загально релігійних мотивів з архітектурними елементами, притаманними конкретній місцевості та культурним традиціям певного народу, формувало неповторні зразки сакральної архітектури. Таке органічне переплетіння універсального й локального сприяло виникненню унікальних архітектурних рішень, які несли в собі як духовне значення, так і глибоку культурну ідентичність.

Метою дослідження є здійснити аналіз особливостей формування сакрального простору в багатокультурному міському середовищі українських містечок Поділля на прикладі Великої синагоги в Зінькові як репрезентативного зразка поєднання універсальних релігійних принципів з локальними архітектурними традиціями регіону. Дослідження покликане виявити, в який спосіб архітектура релігійних споруд виражала культурну ідентичність релігійних громад у контексті етноконфесійного різноманіття, а також простежити роль єврейської громади у формуванні просторової, соціальної та економічної структури містечка Зіньків з XVIII ст. до сучасності. Особлива увага приділяється вивченню архітектурного ансамблю синагоги, її

взаємозв'язку з іншими інфраструктурними елементами єврейського кварталу та аналізу інтеграції сакральної архітектури в загальний урбаністичний ландшафт містечка.

Яскравий слід у історії подільської архітектури залишило єврейське зодчество та його численні сакральні пам'ятки на території регіону. Синагога (у перекладі з грецької – зібрання) була молитовним домом, осередком вивчення юдаїзму і мала важливе значення для будь-якого єврея – духовний прихисток, центр релігійного і світського життя євреїв [6].

Традиція надає синагозі величезного значення в єврейському житті. У містечках були поширені і дерев'яні, і кам'яні синагоги. Найбідніші синагоги були схожі на звичайні житлові будинки, яких було безліч на Поділлі, наприклад, у містечках Миньківці, Михалполе, Ярмолинці, Смотрич, Китайгород, їх датують XVII–XVIII ст. Найрозкішніші дерев'яні синагоги мали дві прибудови обабіч головного фасаду, були прикрашені шатровими дахами та банями. І в дерев'яних, і в кам'яних синагогах зазвичай влаштовували по 12 вікон, що символізували число колін Ізраїлевих [6, с. 314].

Привертає на себе увагу єврейські громади, які в своїх архітектурних об'єктах поєднували елементи юдейської релігійної символіки з локальними архітектурними традиціями. Серед подільських сакральних споруд особливу увагу привертає Велика синагога в Зінькові – найбільша юдейська споруда регіону, яка репрезентує приклад органічного поєднання універсальних принципів єврейської культової архітектури з локальними архітектурними особливостями Поділля [4].

У свій час ця споруда була не лише духовним осередком, а й важливим центром освітнього, соціального та культурного життя місцевої єврейської громади. Монументальність, архітектурна самобутність та тривале функціонування Великої синагоги в Зінькові як релігійного, освітнього та громадського центру репрезентують ключові особливості розвитку єврейської сакральної архітектури на Поділлі [4].

Починаючи з XVIII століття, в Зінькові існувала доволі велика єврейська громада, яка відігравала значну роль на розвиток містечка. Це можна підтвердити завдяки даним перепису

населенню за 1784 рік, де зазначено, що в містечку проживало 49 єврейських родин, а згідно перепису за 1787 рік кількість населення складала 129 осіб, які мешкали у 28 єврейських будинках [4].

Єврейська громада активно долучалася до розвитку економіки містечка, а саме: відкривала крамниці, пекарні, магазини. Унаслідок цих дій утворився ринковий майдан [4]. Євреї займалися переважно винокурінням, пивоварінням, торгівлею та ремеслами, зокрема ткацтвом, кравецтвом, гончарством та ювелірною справою. Юдеї заробляли переважно торгівлею на ринку й ярмарках, оптовим продажом зерна й фруктів, орендою млинів, корчем і шинків [1].

Єврейська громада брала активну участь в облаштуванні містечка, де було створено колодязь питної води в центрі міста, споруджено в південно-східній частині Зінькова ринок худоби. Зіньків поступово набував рис торговельного міста, завдяки вигідному розташуванню на перехресті доріг, що вели до Летичева, Ярмолинців та Віньковець. [4]

Відомо імена деяких євреїв, які мали важливий вплив на економічне життя Зінькова. Лісом торгували Берлянт, Кацне-сон і Естрин; тканинами – Езенблїт і Тейман; продуктами – Ерцман і Розенблїт; вином – Бадикова. Євреї також володіли пивзаводом (Фукс), аптекою (Зурштатман, пізніше Цинберг) і фотоательє (Швайгер) [4].

Велика синагога була зведена в першій половині XVIII століття неподалік ринкової площі [1]. Наприкінці XX століття, за різними джерелами, в місті функціонувало декілька синагог, жодна з яких не збереглися до нашого часу [4].

На основі аналізу схеми тогочасного Зінькова [4], де зафіксовано розташування синагоги містечка станом на початок XX ст., можна сказати, що сакральна споруда була архітектурною домінантою центральної частини поселення та органічно інтегрувалася в навколишнє громадське та житлове середовище. Територія навколо синагоги була організована як цілісний релігійно-соціальний комплекс: поруч розташовувалися навчальні заклади (талмуд-тора, кльоїзи), богадільня, житло та молитовні доми видатних рабинів. Неподалік також містилися

єврейське кладовище, ринок, суд та школа. Саме така організація структури демонструє чітку функціональну зональність, де сакральні, освітні та соціальні простори поєднувалися в межах пішої доступності з дотриманням внутрішньої просторової ієрархії [4].

Звертає на себе увагу, що Велика синагога знаходилася в центрі містечка, тоді як православні та католицькі культові споруди були зосереджені на периферії, поблизу виїздів із міста. Єврейське та християнське кладовища, розташовані в безпосередній близькості одне від одного й поблизу єврейської сакральної споруди, формували локальний сакрально-меморіальний вузол у структурі містечка.

Згідно збереженої фотографії 1930 року, на якій зображено Велику синагогу, простір навколо будівлі вирізняється відсутністю озеленення. Відкрита площа, ймовірно, виконувала функцію громадського простору з утилітарним призначенням, що відповідало характеру традиційної забудови єврейських кварталів, де перевага надавалася щільності забудови та пішій доступності, а не декоративному озелененню. Архітектурне середовище навколо синагоги формувалося з урахуванням функціональних потреб громади, а не естетичних вимог озеленення [4].

Оскільки Зіньків розташований у межах Волинсько-Подільської височини, його ландшафт характеризується хвилястою рівниною з ярами та річкою Ушиця, що протікає через місто. Саме місто розташоване на пагорбі, тоді як прилеглі села знаходяться в долині річки [3]. Тому, завдяки підвищеному рельєфу, так звана Велика синагога опинилася у візуально домінантному положенні. Її об'ємно-просторова структура посилювала це враження: масивні стіни, великі вікна, вертикальні членування фасаду та загальна масштабність споруди виділяли її серед навколишньої забудови. Споруда визначала головні візуальні осі та була добре помітною з багатьох точок у межах довколишнього простору [1].

Архітектурна домінанта синагоги підкреслювала значення єврейської громади в житті Зінькова. Споруда була однією з найбільших синагог Поділля – як за розмірами, так і за композиційною виразністю. Внутрішній простір вражав обсягом,

що забезпечував одночасне перебування великої кількості людей. Зовнішній вигляд храму відзначався монументальністю та стриманим декором, типовим для подільських синагог оборонного типу [2].

Синагога була тринавною, прямокутною у плані базилікою з чіткою симетричною композицією: чотири ряди вікон на західному та східному фасадах і три ряди на північному та південному. Вікна кожного ярусу мали різну форму та розмір: великі аркоподібні вікна першого поверху були увінчані сандриками, що надавало будівлі відчуття монументальності. Фасад будівлі був гармонійно розчленований як вертикально – за допомогою пілястр, так і горизонтально – завдяки подвійному карнизу на рівні другого ярусу вікон. Головний хід з кам'яними сходами знаходилися зі сторони західного фасаду [4]

Кутові частини південного фасаду укріплювали масивні контрфорси, зведені для підтримки стін і рівномірного розподілу навантаження. Південно-західний кут будівлі спирався на потужні аркбутани, з'єднані з несучими конструкціями. Покрівля мала чотирисхилу форму та складалася з дерев'яних кроквяних конструкцій, вкритих даховим матеріалом [4].

Велика синагога була яскравим прикладом синагоги-фортеці – тип юдейської сакральної архітектури, що поєднує культову та оборонну функції. Збудована у стилі, поширеному в XVI–XVIII століттях на теренах Поділля, ця споруда має всі характерні ознаки оборонного релігійного об'єкта: масивні кам'яні стіни, вузькі стрілчасті прорізи, високі вікна, розташовані вище людського зросту, а також загальна монументальність об'єму [2].

В середині синагоги розташовувалася молитовна зала, де по центру знаходилася біма з різьбленого дерева на кам'яному цоколі. Вдовж вертикальної осі східної стіни, від підлоги до циліндричного склепіння, піднімався чотириярусний дерев'яний арон Га-кодеш, оздоблений різьбленим орнаментом, символічними зображеннями, а також фігуративними зображеннями звірів і птахів. Декор був доповнений позолоченими та срібними розписними елементами. На рівні другого ярусу вікон центрального залу розташовувалася жіноча галерея [1].

Згідно фотографії зробленої на початку 1930-х років фотографом Павлом Жолтовським, можна припустити, що це є залишки знищеної Великої синагоги. Будівля була зразком фортифікованої синагоги, характерної для Подільського регіону у XVII–XVIII століттях. Її масивний прямокутний об'єм, багатоярусна композиція, залишки аркових прорізів, а також вертикально витягнуті вікна верхнього ярусу відповідають канонам оборонної сакральної архітектури єврейських громад того періоду. Типові елементи конструкції – зокрема товсті стіни та обмежена кількість декоративних оздоблень – свідчать про функціональне поєднання культових та оборонних завдань [5].

Упродовж XX століття єврейська громада Зінькова зазнавала переслідувань з боку обох тоталітарних режимів – радянського та нацистського. Особливо трагічними стали роки Другої світової війни. Після трагічних подій єврейську громаду містечка було знищено, що спричинило занепад споруд єврейської общини. Ті споруди, які збереглися до сьогодення, перебувають в занедбаному стані та потребують реставрації, а на тих місцях, де існувала та функціонувала Велика синагога, стоїть пустир. Старе єврейське кладовище також занепадає: на його території збереглося близько десяти повалених надгробків. Деякі мацеві, що залишилися, датуються XVIII–XIX століттями, але більшість надгробків зазнала значних руйнувань. Раніше кладовище було обгороджене кам'яною стіною.. На сьогодні від первісної огорожі залишилися лише окремі фрагменти, а також вхідна частина, що частково відображає колишню структуру некрополя.

Таким чином, комплексне дослідження Великої синагоги в Зінькові як сакральної пам'ятки оборонного типу дозволяє виявити особливості формування єврейської архітектурної традиції на теренах Поділля, простежити трансформації типологічних рис у контексті соціокультурного середовища регіону. Виявлені характерні особливості, зокрема поєднання оборонної функції з сакральною, формують унікальне архітектурне явище, що засвідчує взаємодію між загальноєвропейськими традиціями та місцевим ремісничим досвідом.

Отримані результати свідчать про необхідність подальших досліджень з метою збереження та відновлення культурної спадщини єврейської громади як складової строкатої української культури.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вольф А. Зінків: офіційний сайт «Архітектурні та природні пам'ятки України». URL: <https://landmarks.in.ua/oblast/khmelnyska/zinkiv-khmelnyska>.
2. Вольф А. Оборонні синагоги в Україні: офіційний сайт «Архітектурні та природні пам'ятки України». URL: <https://landmarks.in.ua/interesting/oboronni-synagogy-ukrainy>.
3. Екологічний паспорт регіону Хмельницької області: офіційний сайт Хмельницької обласної державної адміністрації. URL: https://www.adm-km.gov.ua/doc/doc461_2013_10_03.pdf.
4. Єврейське містечко: офіційний сайт села Зінкова. URL: https://zinkiv-kurort.at.ua/index/evrejske_mistechko/0-34.
5. Єврейський Зінків – фото, пам'ятки, історія: офіційний сайт проекту «Myshtetl». URL: <https://myshtetl.org/khmelnitskaja/zinkov.html>.
6. Ковальський А. Сакральна архітектура Поділля XVII-XVIII ст. Єврейська спадщина. *ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 30, С. 311–318. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/30/30.pdf.